

AHMAD A'ZAM ESSELARIDA SHAXSIYAT VA BADIYYAT QIRRALARI

Gulasal Kazakova

Urganch innovatsion universiteti

“O‘zbek va xorijiy filologiya” kafedrası o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

gulasalkazakova@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada yozuvchi Ahmad A'zam ijodining adabiy-tanqidiy qirralari, ayniqsa essenavislik faoliyati tahlil qilingan. Adibning “Mas’ul so‘z” nomli kitobidagi esselarda shoir va yozuvchilarning ijodiy olami, badiiy qarashlari hamda adabiyot va tarjimaga oid teran mulohazalari yoritib beriladi. Yozuvchi esselari nafaqat shoir va yozuvchilar portretini yaratishda, balki milliy adabiyotimiz taraqqiyotidagi o‘ziga xos uslub va badiiy tafakkur yangiliklarini belgilashda muhim manba sifatida e’tirof etiladi.

Kalit so‘zlar

Essenavislik, adabiy tanqid, “Mas’ul so‘z”, esselar, adabiyot va hayot, tarjima, badiiy tafakkur, nasr, o‘zbek adabiyoti, ijodkor shaxsi.

Аннотация: В статье рассматриваются литературно-критические грани творчества писателя Ахмада А'зама, особенно его деятельность как эссеиста. В книге писателя «Ответственное слово» в эссе раскрывается творческий мир поэтов и писателей, их художественные взгляды, а также глубокие размышления о литературе и переводе. Эссе автора служат важным

источником не только для создания портретов поэтов и писателей, но и для выявления особенностей стиля и новшеств художественного мышления в развитии национальной литературы.

Ключевые слова: эссеистика, литературная критика, «Ответственное слово», эссе, литература и жизнь, перевод, художественное мышление, проза, узбекская литература, личность творца.

Annotation: The article analyzes the literary-critical aspects of Ahmad A'zam's creative work, with particular attention to his activity as an essayist. In his book *"Responsible Word"*, the essays reveal the creative world of poets and writers, their artistic views, as well as profound reflections on literature and translation. The author's essays are recognized as an important source not only for creating portraits of poets and writers but also for defining stylistic features and innovations of artistic thinking in the development of national literature.

Keywords: essay writing, literary criticism, *"Responsible Word"*, essays, literature and life, translation, artistic thinking, prose, Uzbek literature, the personality of the creator.

Yozuvchi Ahmad A'zam ijodida adabiy o'ylar, adabiy-tanqidiy yo'nalishdagi esselar ko'plab uchraydi. Jumladan, "Mas'ul so'z" nomli kitobidan shoir va xalqimiz ardog'idagi buyuk ijodkorlar yaratgan asarlar, yosh qalamkashlar ijodiga berilgan tanqidiy va xolis baho adabiyotimizning o'ziga xos yutuqlaridan hisoblanadi. Shuningdek, yozuvchi yosh ijodkorlar asarlari haqida tugal tanqidiy fikr bildirish uchun munaqqidning o'zi badiiy asarni his qilish va ko'ngil kechinmalaridan o'tkazish zarurligi tamoyili asosida ish ko'rsagina natija yaxshi bo'lishi haqida qat'iy xulosalarga ega bo'lgan. Har qanday vaziyatda ham adabiyot hayotimiz oynasi ekanligini his etish, boy madaniy merosimizni kelajak avlodga

yetkazuvchi tarix zarvaraqlariga bitguvchi yosh qalamkashlarni tarbiyalab borishda adabiy tanqid va munaqqidlarning roli beqiyosligini anglash ham yozuvchining hayotiy prinsiplaridan biri bo'lgani ma'lum.

Ahmad A'zam ijodi yuzasidan tadqiqot olib borgan M.Sheraliyeva, M.Qo'chqorovalar¹ adibning nasriy asarlariga munosabat bildirgan bo'lsalarda, biroq uni essenavis sifatida o'rganishmagan. Vaholanki, bugungi kunda nafaqat adibning nasriy asarlari, ayni paytda esselari, adabiyot, badiiyat haqidagi kuzatishlarini, adabiy-tanqidiy maqolalarini tadqiq etish, adibning adabiyot olamidagi o'rnini belgilash ham kun tartibidagi dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Bu haqda M.Qo'chqorovanning quyidagi mulohazalari xarakterlidir: "Erkin A'zam, Murod Muhammad Do'st kabi adiblarimizning yuzlab tadqiqotchilari bor... Ammo Ahmad A'zamning tadqiqotchilarini xayolimizga keltirsak, bitta qo'limizdagi beshta barmog'imizni bukib sanolmaymiz... A.A'zamning ko'p sonli tadqiqotchilari hozircha yo'q. Komil ishonch bilan ayta olamizki, bu oz sonli ahmad a'zamshunoslar kun kelib ko'pchilikni tashkil qiladi"². Olima adibning ko'pchilik e'tirofiga sazovor bo'lgan "Asqartog' tomonlarda", "Qatag'on yili" asarlari, o'zbek nasrida romantik kinoyaviy asar, chuqur falsafiy ma'no ifodalangan "Soyasini yo'qotgan odam" hikoyasi, jiddiy kinoyaviy mazmunda yuzaga kelgan "Oyning gardishi" hamda "Tugmachagul" novellasi haqida so'z yuritib, bu asarlarni yozuvchi konsepsiyasi, obrazlar tizimi, asar badiiyatiga oid tahlillar orqali Ahmad A'zam faoliyatidagi o'zgachalik, ijodkorning ichki "men"i qiyofasini belgilaydigan tadqiqotlarga adabiyot ilmi muhtoj ekanligi haqida xarakterli takliflarni ilgari suradi.

¹ Шералиева М. Хозирги ўзбек насрида киноя. – Тошкент: Академнашр, 2016. – Б. 67-81.; Қўчқорова М. Хозирги ўзбек насрида бадий шартлилик. Филол. фан. д-ри. ... дисс. – Тошкент, 2020. – Б. 100-115.

² Қўчқорова М. Ўзи билан ўзи гаплашаётган одам образи // Ёшлик журнали. 2019-йил. 6-сон. – Б. 6.

Adibning “Mas’ul so’z” kitobiga kirgan esselarni muallifning adabiyot haqida, badiiy ijod sirlari haqidagi o’ylari deb baholash mumkin. Esseda tilga olingan shoir va yozuvchilar, ularning ijodiy va badiiy siymosi ko’proq olim-adibning ijod haqidagi adabiy-falsafiy qarashlari fonida yoritiladi. Shavkat Rahmon ijodi, she’riyati haqida so’z yuritganda uning “Yurak qirralari” nomli to’plami “Rangin lahzalar”ga nisbatan biroz susayganiga e’tiborni jalb qiladi. Buning boisini tahlillar bilan asoslaydi. Tarjimalari haqida so’z yuritganda esa yozuvchining o’zligini eslatuvchi metaforalar, poetik motivlar, ruhiy ohanglar sezilib turishi tarjimonlik faoliyati uchun qusur bo’lishi, badiiy tarjimaning qimmat ham biroz tushib ketishi haqidagi aytilgan mulohazalari ham kishini befarq qoldirmaydi. Ya’ni, tarjimada tarjimonning uslubi emas, balki tarjima qilinayotgan ijodkorning uslubi yetakchilik qilishi, mutarjimning mahorati, eng avvalo, o’zi o’girayotgan asar ifoda usulini kitobxonga imkon qadar asliyatga yaqinlashtirib yetkazilishi bilan belgilanishiga doir qarashlari qimmatlidir.

Ahmad A’zam ijodiga xos xususiyatlardan biri o’ychil va sinchkovlik bo’lib, hayotdagi hamma ham ko’ra olmaydigan holatlarga e’tibor qaratishi boshqa ijodkorlardan farqlantiruvchi asosiy xususiyatlaridan biridir. Shunga ko’ra, adibni badiiy so’z imkoniyatlaridan unumli foydalanib, adabiyot ixlosmandlarini o’ziga tortuvchi, milliy adabiyotimizda o’ziga xos o’ringa ega asarlar yaratgan ijodkor deya baholashga haqlimiz. Nasrdagi yutuqlarini asar g’oyasini ifodalashdagi batafsillik, tasvir jarayonida hech narsani ko’zdan qochirmaslik, mayda detallardan ham unumli foydalanish mahorati tufayli shakl va mazmun jihatdan go’zal asarlar yarata olgan va o’z yo’li, o’rniga ega ijodkorlarimizdan hisoblanadi.

Yaqinlari, do’stlari Ahmad A’zamni kuyunchak bir shaxs, yurganda ham shaxdam-shaxdam, gapirganda qat’iy-qat’iy gapiradigan inson ekanligini ko’p xotirlaydi. Uning “O’y o’ylaganda...” nomli badiasi shu fe’l-atvori tufayli yaratilganligini anglash mumkin. Esseda inson o’z ruhiyati bilan yolg’iz qolganda

unga hamrohlik qiluvchi tuyg'ular, o'y-kechinmalar ummoni haqida bahs yuritadi. Inson bir daqiqa ham o'ysiz tura olmasligi, xayolga kelgan o'ylarda esa osoyishtalik har doim hukmron bo'lavermasligini qayd etadi. Vatan va millat taqdiriga aloqador har qanday o'y-fikr o'ylovchining asli kim ekanligidan dalolat beradi. Ya'nikim, butun dunyoda ro'y berayotgan voqea-hodisalar o'ylovchini ba'zan chuqurroq o'yg'a toldirishi ham mumkinligini, oxir-oqibat millat taqdiriga befarq bo'lmagan har qanday inson ogohlikka da'vat etilishi nazarda tutiladi.

Ahmad A'zamning "Aka" nomli essesda ijodkor, tahrirchi Mahmud Sa'diy bilan tanishuvi, publitsistikaga qo'ygan qadami shu inson bilan bog'liq ekanligi yoritiladi. "Men uchun "Guliston" jurnaliga maqolam olinishi tushimga ham kirmagan martaba, cho'qqiga olib chiqadigan qanotni yelkamga yopishtirish bilan barobar edi. Lekin uni ma'qul degan odam yana ko'zoynagini burnining ustiga qo'ndirib, men ne hasratda qoyillatyapman deb to'ldirgan dasta qog'ozning ustidan "rasm solib" ketsa!"³. Bu ta'rif orqali Ahmad A'zamning ijod maydoniga kirib kelishidagi ilk qadami, adabiyot ilmi va so'z sehri haqidagi bilimlarining mukammal emasligi xususidagi kechinmalari tasvirga olinarkan, yillar o'tib buyuk munaqqid bo'lib yetishganligiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Mahmud Sa'diy esa shogirdlarga to'g'ri yo'l ko'rsatishda, ilm parchalarini ulashishda aslo charchamas, og'rinmas ustoz sifatida qalamga olinadi.

Taniqli adabiyotshunos Dilmurod Quronov esa Ahmad A'zam haqidagi fikrlarini "Zavqimdan bir shingil..." essesda jamlaydi: "Ahmad A'zam ijodiy izlanishlari kaminani hamisha hayratga solib, aniqrog'i, shoshirib kelgan. Munday qarasang yozganlari oddiy-oddiy narsalar-u, nimasidir biz ko'nikkan narsalarga o'xshamaydigandek, ongimizda muqimlashgan nazariy qoidalarga ko'pam mos kelmaydigandek tuyulaveradi"⁴. Bu tuyg'uni ijodkor ilk bor Ahmad A'zam

³ A'zam A. Aka. Ahmad A'zam ijodiy sayti // www.ahmad-azam.com.

⁴ Куронов Д. Завқимдан бир шингил... // Шарқ юлдузи. 2012. 6-сон. – Б. 15.

qalamiga mansub “Odamning olasi” hikoyasini o‘qish asnosida his qilganligini keltirib o‘tadi. Ushbu fikrlarning mantiqiy davomida D.Quronov Ahmad A’zam haqidagi maqolasi bilan ijod maydoniga kirib kelganligini keltiradi va bir kitobi muqovasiga yozish mashaqqati bergan zavqni hech qaysi bir yumush bera olmasligini kiritganiga sevinadi. Sababi, Ahmad A’zamdek qalam egasi adabiy jarayondan chetlashmasligi, tanqidiy fikrlari bilan doim qatnashib turishi lozimligini izohlaydi.

Yozuvchi iste’dodi uning yaratgan qissa-yu romanlari yoki necha yoshga kirgani bilan emas, badiiy tafakkurga olib kirgan o‘zgarishlari, adabiy jarayonga ta’siri bilan o‘lchanadi. Adabiyotimizning keyingi avlodlari orasida yangicha uslubda o‘sib kelayotgan ijodkorlardan biri Nazar Eshonqul haqidagi fikrlarni Ahmad A’zam “Yangi voqeliklar yaratayotgan adib” nomli esseda aks ettiradi. Esse muallifi Nazar Eshonqul adib sifatida dastlab og‘ir-vazmin, keng qamrovli uslubda adabiyot maydoniga kirib kelganligini ta’kidlar ekan, ko‘p o‘tmay yozuvchilar orasida hech kimnikiga o‘xshamas badiiy tafakkur tarzi – tamsiliy ifodalariga o‘tadi. Shu tamsiliy mushohada – metafora yo‘nalishi, zamonaviy dunyo adabiyotining ayni bugungi tamoyillari adib asarlarining mazmun mohiyatini tashkil etadi. Nazar Eshonqulni boshqa ijodkorlardan farqlantiruvchi jihati ham shunda. Adabiy jarayondagi quyida keltirilgan fikrlar ijodkorning adabiyot sahnidagi muhim o‘rnini belgilab bergan: “Nazar Eshonqul, ijodkorlarni qilgan kamtarona xizmatiga qarab o‘rin-o‘rniga qo‘yib gapirish haqiqat talabiga aylanganini nazarda tutib aytadigan bo‘lsak, hech mubolag‘asiz badiiy tafakkur o‘zanlarini yangilab, allaqachon talay qissa va hikoyalari bilan e’tibor topib, adabiy jamoatchilik e’tirof etilgan, yoshiga qaramay ko‘plarimizdan oldinga o‘tgan, shu oldingi qatorlarda yetakchi oqim darg‘alaridan biri”⁵. 80-yillar o‘rtalarida Ahmad A’zam ijodkor qalamiga mansub “Urush odamlari”ni o‘qib, hali tajriba to‘plab

⁵ Аъзам А. Янги воқеликлар яратаётган адиб // www.ahmad-azam.com.

ulgurmagan yigitning vazmin fikrlashi va aniq tasvirlarda keltirilgan epik kengliklarni ko‘rib muallif kelajagiga havas bilan qaraydi. Hatto televideniya birgalikda dunyo adabiyoti ruknida ko‘rsatuvlar tayyorlar, asarlarini muntazam o‘qib borsa-da, navbatdagi asarini mutolaa qilgan paytda bir yangilik kashf etishini keltirib o‘tadi. Bu Nazar Eshonqul ijodi va ijod olamining adabiyot maydonidagi ulushiga berilgan eng xolis bahodir.

Ahmad A‘zam Nazar Eshonqulning ijod osmonida porloq bir yulduz yanglig‘ nur taratishi sababi, betakror iste‘dod sohibiga aylanishi asl mohiyatini bolalik yillaridan axtararkan, tog‘lik cho‘pon bola musaffo havolar qo‘ynida otasiga qarashib, molini boqib, shamollar o‘ynagan dashtda to‘zon yutib, somon tashishdan bo‘shamaganligini qayd etadi. Darsini tayyorlab, kitob o‘qishga faqat kechalari vaqt topgan qishloq bolasi, kuni kelib, dunyo adabiyotini chuqur o‘rgangan, o‘zi shu adabiyotning sara namunalari bilan bellashgulik asar yaratgan, adabiy jarayonda buyuk bir yozuvchi bo‘lib yetishishida katta hikmat bor, albatta: “Baland tog‘lar, erkin dashtlar... ularning epkinlari adib asarlarida esib turadi”⁶. Asarlaridagi o‘ziga xoslikni mana shunday tabiiylik tashkil etadi hamda ijodining har zarrasiga yangicha yondashuv joylab boradi. Bo‘lmagan hodisani ro‘y bergandek tasvirlash, fikrni uqtirmagan, ta’kidlamagan holda o‘qigan odamning o‘zida uyg‘otish, bilganini bilmaganlikka solish orqali o‘quvchini bilishga undash tamoyili ijodining asosini tashkil etadi. Bugungi nasrdagi yangi jarayonlar, ma’naviy, shakliy-uslubiy izlanishlar Nazar Eshonqul ijodida o‘ziga xos tarzda aks etmoqdaki, ijodkor ta’biri bilan aytganda, bugungi adabiyot va ijod qadimiy adabiyotdan kuch olayotgan bir davrdir.

“Men istagan she’riyat” nomli esseda Ahmad A‘zam o‘zbek adabiyotida keyingi yillarda betakror ijodi, yangicha uslubi bilan boshqa ijodkorlardan keskin farq qilayotgan shoirlar Faxriyor, Abduvali Qutbiddin, Bahrom Ro‘zimuhammad

⁶АЪЗАМ А. О‘sha manba. // www.ahmad-azam.com.

ijod olami, shaxslik xususiyatlariga to'xtalib o'tgan. Bu ijodkorlar yaratgan she'rlardan qattiq ta'sirlanishini, mutolaada xayoli ochilib, notanish bir makonlarga o'quvchini boshlashi, ko'ngil boshqa bir olamga sayrga chiqqandek, taajjubda qolishi shoirlarning ijod jarayonidagi yangicha uslub, badiiy tasvir vositalarida ekanligi keltirib o'tilgan. Ko'ngil rasmini mumkin qadar to'liq qalamga oluvchi an'anaviy she'riyat bilan ko'ngil manzarasini faqat chizgilab, tuyg'ularga ishora beruvchi modern yo'nalish orasidagi tafovutlarni tahlil qiladi. Faxriyor haqida: "Yangicha izlanishlar teran anglangan, ayon bir tamoyil sifatida ayni bugungi izlanishlar manzarasini namoyon qilgani holda she'r madaniyatini puxta o'zlashtirgan va bunda kamtar adib. An'anaviy she'r shaklu ravishlarini yaxshi o'zlashtirgan, ruhiyatiga, sayqaliga yetgan milliy ohanglarni chuqur his qilgan holda ayrica tafakkur ifodalari, aniq-tiniq tashbehlardan majoz yaratadi"⁷. Ijodkor she'rlaridagi mohiyat uning shuurida ochiladi, ijod ummonining cheksiz imkoniyatlaridan mohirona foydalanib qalam tebratadiki, bu shoirning o'zigacha bo'lgan she'r san'ati an'analarni puxta o'zlashtirgan holda shu muayyan chegaralarni o'zgartira olgan jasoratidan.

Ahmad A'zam adolatparvar, ko'ngli toza, kamtar va haddan tashqari samimiy bir inson sifatida eslanarkan, ijodkor qalamiga mansub esselardan tashqari telenovella, hikoya va qissa, adabiy tanqidiy maqolalarida buning isbotini ko'rishimiz mumkin. Yozuvchining "Ro'yo yoxud G'ulistonga safar" nomli romani ham asarning o'zida qayd etilganidek, salmoqli ijtimoiy mazmuni yo'q voqea va ruhiy holatlar tasviriga bag'ishlangan asarlar sirasidan. Ammo roman o'qilgani sayin yozuvchi asar syujetiga aloqasi bo'lmagan mayda voqealar, xayoliga kelib qolgan o'tkinchi o'ylarini tasvirlayotganday tuyuladi. Bu esa Ahmad A'zam ijodida esselashuv jarayoni adabiyotning boshqa janrlariga nisbatan kuchliroq ekanini ko'rsatib beradi. Tarix shunday davrlarning guvohiki,

⁷ A'zam A. Men istagan she'riyat. Ijodiy sayt. // www.ahmad-azam.com.

ommaviylik va tushunarlilik hukmron mafkura tomonidan adabiyotning asosiy belgisiga aylantirilgan. Hukmron mafkuradan xalos bo'lgan ijod badiiy adabiyot uchun bulardan muhimroq belgilar bor ekanligini ko'rsatmoqda. Bu badiiy adabiyotning turli xilligiga imkon beradi. Xilma-xil adabiyot, turfa xil shaxsiyat, teran tafakkur egalari shakllanishiga xizmat qiladi.

Ahmad A'zam dono siyosatchi, qalami o'tkir ijodkor, ulug' munaqqid, mohir tarjimon sifatida xalqimiz qalbida mangu qoladi. Ijtimoiy-ma'naviy, siyosiy va ilmiy yo'nalishdagi qimmatli fikrlarini esselari orqali o'qir ekanmiz, ijodkor shaxsiyatidagi o'ziga xoslik, badiiy olamining teranligi, inson sifatidagi hayotiy qarashlari esselari mohiyatida bevosita aks etishi kuzatiladi. Essenavis yozuvchi va shoirlarning ijodiy dunyoqarashi, his-tuyg'ulari va hayotiy tajribalari sababli shaxs siymosini ochishga intiladi. Shoirlarning ijodiga nafaqat san'at nuqtayi nazaridan, balki shaxsiy kechinmalari bilan bog'liq holda yondashadi. Jumladan, Sh.Rahmon haqidagi essesda uning ruhiy iztiroblari va hayotga bo'lgan qarashiga e'tibor qaratadi. Faxriyor haqida so'z yuritar ekan, uning kamtarligi va milliy ruhni his qilishiga urg'u beradi. Tanqidchi va tarjimonlarning shaxsiy qarashlari tarjimalarda qanday aks etishini tahlil qiladi. O'zbek adabiyotshunosligida esse taraqqiyoti istiqlool bergan ne'mat – qalam va mavzu erkinligi tufayli yangilanishga yuz tutarkan, bu borada A.A'zam faoliyati, uning essenavislik mahorati katta ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. B.Nazarov, A.Rasulov, Sh.Ahmedova, Q.Qahramonov "O'zbek adabiy tanqidi tarixi" darsligi. T.: 2012. 341-bet.
2. Q.Yo'ldoshev, M.Yo'ldosheva. Ruhiyatning betakror jilolari. 2012-yil 5-fevral. 1-bet
3. D.Quronov. "Zavqimdan bir shingil...". Sharq yulduzi. 2012-yil. 6-son.

4. A.A'zam. "O'zim bilan o'zim". Ijodiy sayt. www.ahmad-azam.com.
12-bet
5. Ahmad A'zam. "Adabiy asar – til hodisasi". Yoshlik jurnali. 2012-yil.
6-son.
6. Xurshid Davron kutubxonasi. Ahmad A'zam xotirasi. Adabiy suhbat